

مهملکات: روان‌شناسی صوفی (قسمت اول)

لشکرهای باطنی دل

NOXAe: Sofi Psychology (Part One)

The Heart's Inner Forces

محمدتقی دلخموش
دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران جنوب

- احیاء علوم‌الدین ۳: ربع مهملکات
- ابوحامد محمد غزالی
- ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی
- به کوشش حسین خدیو جم
- انتشارات علمی و فرهنگی
- ۱۳۸۶، ۸۸۶ صفحه، ۳۳۰۰ نسخه، (بهای دوره ۴ جلدی ۴۰۰۰۰ ریال)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

رَبِّ يَسْرُ وَ تَمَّمُ بِالْخَيْرِ

«حمد متواتر و ثنای متکثر خدای را که به تدبیر خود کارها را تصریف نمود، و ترکیب خلق را بر حد اعتدال بیافرید. . . بدان که خوی خوش صفت سید پیامبران است و فاضلترین اعمال صدیقان - و بتحقیق یک نیمه از دین آن است - و ثمره مجاهده متقیان و ریاضت متعبدان. و خویهای بد زهرهای قاتل است. . . پس خویهای پلید رنجوریهای دل و بیماریهای نفس است. . . و مستعد معرفت به دل است نه به جارحه‌ای دیگر از جوارح او. پس دل است که داننده خدای است. . . پس دانستن دل و حقیقت اوصاف آن اصل دین است و قاعده طریق سالکان».

آنچه آمد، عباراتی برگرفته از مقدمه‌های کتاب شرح عجایب دل و کتاب ریاضت نفس از ربع مهملکات یعنی جلد سوم کتاب ۴ جلدی «احیاء علوم‌الدین» ابوحامد محمد غزالی ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی به کوشش حسین خدیو جم است که توسط انتشارات علمی و فرهنگی در ۵۷۱ صفحه و تاکنون ۶ نوبت، به انتشار در آمده است.

مروری بر اثر

کتاب «احیاء علوم‌الدین» دارای ۴ ربع (جلد) است که هر ربع آن به ده کتاب تقسیم شده است. ربع اول: عبادات، ربع دوم: عادات، ربع سوم: مهملکات، و ربع چهارم: منجیات. مصحح ربع اول را دیباچه کتاب قرار داده است: سخنی از مصحح (شامل شرح نسخ خطی ترجمه فارسی احیاء، ارزش اثر، زندگینامه غزالی، مذهب غزالی، آثار غزالی و آخرین سخن)، مقدمه مترجم و پیشگفتار غزالی.

مهملکات (ربع سوم) شامل ۱۰ کتاب، با مقدمه‌ای مجزا برای هر کتاب و فهرست اعلام است. عنوانهای اصلی عبارتند از: کتاب شرح عجایب دل، کتاب ریاضت نفس، کتاب آفت شکم و فرج، کتاب آفتهای زبان، کتاب آفت خشم و کینه و حسد، کتاب نکوهش دنیا، کتاب نکوهش دوستی مال و بخل، کتاب نکوهش جاه و ریا، کتاب نکوهش کبر و جبن و کتاب نکوهش غرور.

ارزش کار مترجم و مصحح

حسین خدیوچم که کتاب به کوشش وی فراهم آمده، در مقام دانشوری سخت کوش، شناخته شده‌تر از آن است که نیاز به ذکر این باشد که گفته شود با چه همتی بدین کار طاقت‌فرسای نائل آمده است. اما مقدمه مؤیدالدین محمد خوارزمی مترجم اثر از همان آغاز ما را با صاحب‌دلی صاحب‌قلم آشنا می‌سازد: «و چون اول به آخر متحد شد و آخر به اول مستند گشت و خاک با پاک آمیخت و سرشته در فرشته آویخت، عالم خاک هم از آن اشراق بهره گرفت؛ و اولاد آدم را، که زبده مخلوقات و خلاصه مکنونات بودند، نصیبی کاملتر و حظی وافرتر روزی شد».

جایگاه غزالی و احیاء

غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ه. ق.) در توس دیده به جهان گشود. غزالی عالم، مفتی، فقیه و مدرس، در گشت زندگی معنوی خویش برای دستیابی به حقیقت، در پی فراز و نشیبها، با گذر و رهایی از تعلقات دنیای عالمان، فیلسوفان، فقیهان و مدرسان، در پایان عمر به تصوف روی آورد. غزالی نزدیک به ۷۰ کتاب در علوم‌الدین تصنیف کرد، که از مهم‌ترین آنها احیاء علوم‌الدین و روایت فارسی آن، کیمیای سعادت است.

غزالی را می‌توان معمار بنای بی‌بدیل مکاتب صوفیانه دانست. با غزالی بود که عصر متکلمان رو به زوال گذاشت و دوره‌ای جدید آغاز شد که در آن آوای نویی از وحدانیت انتشار یافت. او در نقطه عطف تاریخ اسلام، زمینه‌ساز اصول عقاید اشراقی و عرفانی سهروردی و ابن عربی شد.

شاهکار غزالی، احیاء علوم‌الدین، ره‌آورد سفر به دیار دمشق و بیت‌المقدس و کناره جستن او از تعلقات دنیوی است. ارجمندی و ارزش احیاء به حدی است که به اغراق گفته شده که: «اگر تمامی کتابهای اسلام از میان می‌رفت و تنها احیاء می‌ماند، مسلمانان را از آنچه نمانده بود، بی‌نیاز می‌کرد».

به ستایشهای ویژه‌ای که از مقام والای علمی غزالی شده است، به دو نمونه اکتفا می‌کنیم.

عین‌القضاة همدانی مقام غزالی را چنین ارج گذارده: «قدر علم چنانکه خواجه امام غزالی دانستی - در کل عالم الا ماشاءالله - کسی نداند؛ که او عاشق علم بوده است لذاته . . . و من اگرچه خواجه امام غزالی را ندیده‌ام، شاگرد کتب او بوده‌ام.» و ملا صدرای شیرازی در کتاب اسفار از غزالی چنین یاد کرده است: «همانا سخن این دریای پر ژرفا را، که نزد مردم به امام و حجة‌الاسلام موسوم است، گواه آوردیم تا دل‌های سالکان راه ایمان را نرمش فراهم گردد».

ارزش و الا شناختی اثر

به جرأت می‌توان گفت که در بین اندیشمندان مسلمانی که به بحث در باب مسائل روان‌شناختی پرداخته‌اند [از ابن سیرین (۳۳-۱۱۰ ه. ق.) تا ابن‌خلدون (۷۳۲-۸۰۸ ه. ق.)]، غزالی به عنوان یک متفکر طراز اول جایگاهی یگانه دارد. نخست اینکه، غزالی پیشگام مفهوم‌پردازی مؤلفه‌های خلقی (تحت عنوان «لشکرهای باطنی دل») از خلال طرح مباحث اخلاقی است. دوم اینکه، وی با دید تحلیلی، رگه‌های خلقی را با الگوی پیوستاری (که روش تحلیل عاملی را مشتبه می‌سازد)، در دو سرحد کمی بروز رگه به شکل نابهنجار (افراط و تفریط) و موقعیت بهینه (اعتدال) معرفی می‌کند. و سوم اینکه، پای‌بند روش نظامدار مطالعاتی است و در تعریف هر مؤلفه، ادبیات مطالعاتی موضوع را با مراتب مشخصی مرور می‌کند: استخراج از آیات قرآنی، رجوع به روایات و احادیث از پیامبر، نقل قول از خلفای راشدین، ذکر نظر متقیان و علمای شناخته شده و در نهایت بیان استنباط شخصی خود (مفهوم‌پردازی، تحت عنوان «ذکر بیان حقیقت . . .»).

نقد این کتاب در واقع بهانه‌ای است برای بازشناسی جایگاه غزالی در روان‌شناسی شخصیت از چشم‌انداز اسلامی با شرح دیدگاه وی در قیاس با درک و دریافت امروز از به‌کارگیری مفاهیمی که در نظریه‌های کنونی از شخصیت به شکل تجربی پرداخته شده است.

شرح مختصر اثر

لشکرهای باطنی دل (قوای روانی)

غزالی با بسط و شرح مفاهیم «دل»، «جان» (روح)، «نفس» و «عقل» در دو فصل اول و دوم ربع مهلکات («شرح عجایب دل» و «ریاضت نفس»)، مبانی نظری معرفت دل را پی می‌ریزد. برای غزالی، این نامها معانی دوگانه دارند: معنای جسمانی و معنای روحانی. این چهار نام از حیث معنای جسمانی متمایزند، اما در معنای روحانی مشترکند، که آن «لطیفه‌ای ربانی... و آن حقیقت مردم است، و دریابنده و داننده و شناسنده از آدمی اوست».

به‌رغم این دوگانه‌نگری، غزالی ابعاد روحانی و جسمانی را در پیوستگی با یکدیگر می‌بیند: «... چه میان آن لطیفه و میان جسم دل علاقتی خاصه است».

در نزد غزالی علم به دو مقوله علم معامله و علم مکاشفه تقسیم می‌شود. که علم معامله خود شامل علم ظاهر (اعمال جوارح) و علم باطن (اعمال دل) است. به تبع همین طبقه‌بندی است که غزالی تأکید می‌کند که غرض وی، «شرح صفت‌های دل است، نه ذکر حقیقت او در ذات او» که در قلمرو علم مکاشفه است.

این صفتها، در دو گروه کلی قرار می‌گیرند: صفت‌های نکوهیده (مهلکات) و صفت‌های ستوده (منجیات)، که به تناسب آرایش لشکرهای (قوای) دل ظاهر می‌شوند. غزالی نخست لشکرهای دل را به دو لشکر ظاهری («به چشم بتوان دید») و باطنی («بجز به بصیرت نتوان دید») تقسیم می‌کند. غرض او از لشکرهای ظاهری، اعضاء و اندامهاست. و جمله لشکرهای باطنی دل را اینگونه برمی‌شمرد: «شهوت» (کشاننده‌های گشنگی، تشنگی و جنسی)، برای جذب و تحصیل نیازها؛ «خشم»، برای دفع و رفع مهلکات؛ «اراده»، خواست به عمل‌درآوری (در دو سطح متفاوت: در خدمت شهوتها و در اختیار عقل که بازدارنده شهوتهاست)؛ «قدرت»، توان و محرک اندامها؛ «علم» قوای عقلانی مشتمل بر تخیل، تفکر، تذکر (یادآوری)، تحفه (یادسپاری) و حس مشترک (ترکیب‌کننده چهار قوای عقلانی)؛ «ادراک»، قوای یابنده حواس پنج‌گانه. بدین ترتیب، دل با لشکرهایی که در اختیار دارد، جسم و روان را در پیوستگی باهم مهار و تنظیم می‌کند.

در یک دید کلی، صفت‌های نکوهیده و صفت‌های ستوده، منبعث از جدال و تعارض بنیادی لشکرهای باطنی دل؛ لشکرهای ربانی و شیطانی / دیو و فرشته / دنیوی و آخروی / خیر و شر / ... و غلبه نسبی یا قطعی هر یک از دو قواست. از آنجا که دل در حکم آینه است (انعکاس جمال حق)، شکست قوای ملکوتی چون دودی بر آینه دل، آن را تیره و تاریک می‌گرداند (بیماری دل: سیاهی دل) و تراکم گناه، دل را از دریافت حق و نیل به رستگاری باز می‌دارد. پیروزی قوای ملکوتی آینه دل را نور و ضیاء می‌بخشد (صحت دل: روشنایی دل) که مسیر رستگاری را هموار می‌سازد.

مراد غزالی از شرح صفت‌های دل، در معنای روان‌شناختی امروز، بیان خصیصه‌های «خود»، «خُلُق و خو» یا «شخصیت» است. که آنچنانکه خواهیم دید، در مفهوم‌پردازیهای متفاوت اما در پیوستگی با یکدیگر طرح شده است: مراتب سکونت نفس، ریخت‌بندی ربانی - شیطانی، طبقه‌بندی دنیوی - آخروی، مدخلها و دریچه‌های دل، تقسیم‌بندی نیکی - بدی. این مفهوم‌پردازیها واجد همپوشی، بیانگر دغدغه غزالی برای پوشش‌دادن به تمامی مفاهیم اخلاقی قرآنی است. اما آنچه ارزش کار منحصر به خود غزالی را برجسته ساخته، مفهوم‌پردازی مؤلفه‌های خُلُق اخلاقی بر مبنای اصل عدل (تعادل) است که با اصالت و بداعت کم‌نظیری ارائه شده است.

بررسی شماری از مفهوم‌پردازیهای صفت‌های دل، شرح مفهوم‌پردازی مؤلفه‌های خُلُق اخلاقی و در نهایت، نتیجه‌گیری را در شماره بعد فصلنامه مطرح خواهیم کرد.